

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2025

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo lexi xa makoreketelo xi na tipheji ta 7.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handlekaloko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga n'wi xupuli. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa himfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

1.1	I vadyondzi.√	(1)
1.2	valala./B.√	(1)
1.3	Vutshunguri eswibedhlele./Swakudya./Dyondzo eswikolweni./Tithebulete./Tibuku.√	
	(Nhlamulo YIN'WE ntsena.)	(1)
1.4	I lembe ra 1994.√	(1)
1.5	Nhlokomhaka i 'Nandzu i wa mani?', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa laha ku laviwaka ku tiva leswaku i nandzu wa mani ku va vadyondzi va nga tirhisi timfanelo ta vona hindlela leyinene.√√	(2)
1.6	1.6.1 Eswikolweni vadyondzi va lawula vadyondzisi.√√	(2)
	1.6.2 Vadyondzisi va le ku tikeriweni/xanisekeni/va le khombyeni.√√	(2)

- 1.7 Hileswi va nga ha tiphiniki hi ntirho wa vona hikuva a va ha xiximiwi hi vadyondzi.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.8 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku matirhiselo yo biha ya timfanelo ma vangela vanhu ku xaniseka.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 1.9 U va lemukisa hi khombo/vubihi/switandzhaku leswi va nga hlanganaka na swona hikokwalaho ko va va nga twisisi timfanelo ta vona.√√ (2)
- 1.10 Ndzi nga vula leswaku ku tirhisa timfanelo hindlela yo biha a swi kahle hikuva vadyondzi va fanele ku xixima vadyondzisi va vona leswaku va ta va na vumundzuku lebyinene./Ndzi nga vula leswaku ku tirhisa timfanelo hindlela yo biha a swi kahle hikuva vadyondzisi i vatswari eka vadyondzi kutani va fanele ku xiximiwa.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.11 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va tirhisa timfanelo ta vona hindlela leyi faneleke leswaku va nga weli ekhombyeni.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Xitshuriwa xa B xi humelerisa hungunkulu ra munhu loyi a nga eku tirhiseni ka swidzidziharisi./Xitshuriwa xa B xi humelerisa hungunkulu ra swidzidziharisi swo hambanahambana.√√ (2)
- 1.13 Vaakatiko va nga rhamba vanhu lava nga dyondzisaka vanhu hi khombo/vubihi byo tirhisa swidzidziharisi./Vaakatiko va nga mangala vaxavisi kumbe mabindzu ya swidzidziharisi emaphoriseni./Vaakatiko va nga kombela maphorisa leswaku ku pfariwa mabindzu lama xavisaka swidzidziharisi.√√ (2)
- 1.14 Swi ndzi twisa ku vava√ hikuva swi kombisa leswaku vumundzuku bya munhu loyi a kombisiweke byi le khombyeni hikokwalaho ka swidzidziharisi.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.15 Eka xitshuriwa xa A ku vulavuriwa hi swidzidziharisi, leswi yelanaka na swidzidziharisi leswi kombisiweke eka xitshuriwa xa B.√√ (2)
- 1.16 Eka xitshuriwa xa A swidzidziharisi swi tirhisiwa hi vadyondzi kasi eka xitshuriwa xa B munhu loyi a tirhisaka swidzidziharisi a nga tikombi a ri mudyondzi.√√ (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Loko vatirhi va xiximana ntshikelelo wa miehleketo a va vi na wona.√ Va swi kota ku fikelela swikongomelo swa khampani.√ Vatirhi va titsheмба na ku heta ntirho wa vona hi nkarhi/hi xihatla.√ Ku tumbuluka swivandla swo tala swa le henhla swa mintirho.√ Vatirhi va titwa va tekeriwa enhlokweni loko va xiximiwa.√ Ku na ntwanano, ntirhisano na switshunxo leswi vuyerisaka khampani.√ Vatirhi va tinyungubyisa hi ntirho lowu va wu fikelelaka wa siku na siku.√ Vathori na vatirhi va tirha va tsakile.√ Vatirhi va kota ku tirha nkarhi wo leha eka khampani.√

[Ntsengo wa marito = 90]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

MINTSHAHO		MINKUTLUNYA	
1.	'Loko vatirhi va xiximana ntshikelelo wa miehleketo wu fambela ekule, leswi nga swa nkoka eka rihanyu ra vona.'	1.	Loko vatirhi va xiximana ntshikelelo wa miehleketo a va vi na wona.√
2.	'Laha vatirhi va nga xiximaniki a va swi koti ku fikelela swikongomelo swa khampani hi ku olova minkarhi hinkwayo.'	2.	Va swi kota ku fikelela swikongomelo swa khampani.√
3.	'Vatirhi lava xiximiwaka hi vathori va vona va titsheмба entirhweni wa vona naswona va hatlisa va heta ntirho lowu va faneleke ku wu fikelela.'	3.	Vatirhi va titsheмба na ku heta ntirho wa vona hi nkarhi/hi xihatla.√
4.	'Ndhawu laha ku nga na ku xiximana ku tumbuluka swivandla swo tala swa le henhla swa mintirho eka vatirhi va khampani yin'wana na yin'wana.'	4.	Ku tumbuluka swivandla swo tala swa le henhla swa mintirho.√

5.	'Vatirhi va titwa va tekeriwa enhlokweni loko va xiximiwa hikuva mavonelo ya vona ya amukeriwa hi vathori va vona.'	5.	Vatirhi va titwa va tekeriwa enhlokweni loko va xiximiwa.√
6.	'Leswi swi tisa ku twanana, ntirhisano na switshunxo leswi vuyerisaka khampani hinkwayo.'	6.	Ku na ntwanano, ntirhisano na switshunxo leswi vuyerisaka khampani.√
7.	'Vatirhi va tirha kahle no tinyungubyisa hi ntirho lowu va wu fikelelaka wa siku na siku, leswi endlaka leswaku khampani yi vuyeriwa hi xiyimo xa le henhla.'	7.	Vatirhi va tinyungubyisa hi ntirho lowu va wu fikelelaka wa siku na siku.√
8.	'Matirhelo lawa ma vuyerisa no tsakisa vathori na vatirhi va khampani hinkwayo hikuva va tirha va tshunxekile swinene.'	8.	Vathori na vatirhi va tirha va tsakile.√
9.	'Vatirhi va kota ku tirha nkarhi wo leha eka khampani yoleyo hi ku va va titwa va ri va nkoka naswona mpfuno wa vona wu laveka swinene eka yona.'	9.	Vatirhi va kota ku tirha nkarhi wo leha eka khampani.√

[Ntsengo wa marito = 90]

Makoreketelo ya nkomiso:

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7: **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmi.
- Mintshaho ya 2–3 ehenhla ka 7: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.

LEMUKA:

- Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyi tshahiweke na leyi a yi tsaleke hi marito ya yena.
- Loko a tshahile minkutlunya ya 2–3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.
- Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2–3 ntsena a nga nyikiwi maraka ya ririmi.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**
  - Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
  - Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya kufika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10**XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI****XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 I ku koka rinoko ra vaamukeri va hungu/vaxavi./I ku endlela leswaku switimulamoya leswi xavisiwaka swi ta vonaka hi ku olova.√ (1)
- 3.2 vaxavi./B.√ (1)
- 3.3 Xi nga va xi kongomisiwile eka vanhu hinkwavo lava lavaka ku timula moya etindlwini ta vona./Xi nga va xi kongomisiwile eka munhu un'wana na un'wana.√√ (2)
- 3.4 Munavetisi u vula leswaku switimulamoya swa xiyimo xa le henhla swi kumeka eka vhengele ra Ntsakiso ntsena, leswi nga riki ntiyiso hikuva ma kona man'wana mavhengele lama xavisaka switimulamoya swa xiyimo xa le henhla kumbe ku tlula ra vona.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 3.5 I xa leswaku vini va vhengele va nga vi na vutihlamuleri loko ko tshuka ku vile na xihoxo endzhaku ka nkarhi lowu pimiweke./I xa leswaku vini va vhengele va ta tisirhelela hi wona loko vaxavi va lava ku cincisa xitimulamoya lexi nga na xihoxo./I xa leswaku vaxavi va loloha ku hlaya leswaku loko vo ttherisa xitimulamoya endzhaku ka nkombo wa masiku vini va vhengele va ta ka va nga va pfuni.√√ (2)
- 3.6 Eka hina a ku xavi lava nga na swa le mandleni.√√ (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Manana na n'wana./Mutswari na n'wana.√
Tati/Sesi na buti./I vamakwavo.√ (1)
- 4.2 madzolongwa./C.√ (1)
- 4.3 Hileswi xi lavaka ku etlela hikuva i vusiku./Hileswi ku nga vusiku.√√ (2)
- 4.4 Swi kombisa leswaku xi hlundzukile/khunguvanyekile.√√ (2)
- 4.5 Swi kombisa leswaku a xi tshembekangi./Swi kombisa leswaku a xi na ntiyiso./ Swi kombisa leswaku xi na vunwa.√√ (2)
- 4.6 I ku vumba risivikomba ra ndhawu ya vumune./I ku kombisa leswaku a hi ro sungula ku vulavuriwa hi mhaka ya tivhidiyo.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Ku dya xinkwa xo basa na botere a swi **sasekangi/xongangi**.√
(Mukamberiwa u kuma maraka hambiloko a lo tsala rito 'sasekangi'/'xongani' ntsena.) (1)
- 5.2 Ku vumba rhavi ra xitlhelelo./I ku yisa nsinya wa riendli/rito 'sola' eka rhavi ra xitlhelelo.√ (1)
- 5.3 Munhu u ya eka dokodela a lava ku tiva leswaku u fanele a dya yini.√√
(Mukamberiwa u kuma timaraka hinkwato loko a hlamurile xivutiso hinkwaxo hi ku hetiseka.) (2)
- 5.4 Leswi a swi onhi **nchumu**√ emirini ntsena loko va nga vuyeleli ku dya xilo xin'we minkarhi **hinkwayo**.√ (2)
- 5.5 A ndzi ta xi tirhisa loko xiyimo xo karhi xi nga olovi/xi tika.√√ (2)
- 5.6 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa xin'wana hi rito 'tala' lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nyikiweke eka xivulwa, leyi hlamuselaka ku va swilo swi ri swinyingi. Swikombiso:
- Jaha leri ri **tala** ku tshama ri ri roxe, a ri rhandzi laha ku nga na vanhu./Magezi u lo na vona maphorisa o **tala** na nhova./Kokwana u cerile **tala** ro chela thyaka.√√ (2)
- [10]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70